

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Γέλιο, ειρωνεία και η τέχνη του απόλυτου κωμικού

Το 1855 ο Charles Baudelaire εξέδωσε μια πραγματεία για την τέχνη του κωμικού με τον τίτλο, *Περί της ουσίας του γέλιου και γενικά περί του κωμικού στις πλαστικές τέχνες*. Το δοκίμιο αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης εργασίας για τον κόσμο του γέλιου, την οποία ο Baudelaire σχεδίαζε από την δεκαετία του 1840, αλλά δεν ολοκλήρωσε ποτέ πέρα από δύο ακόμη δοκίμια του 1857 περί καρικατούρας, το *Quelques caricaturistes français* και το *Quelques caricaturistes étrangers*¹. Παρά τον ανολοκλήρωτο χαρακτήρα του εγχειρήματός του, όμως, ο Baudelaire κατόρθωσε να παρουσιάσει μια συνεκτική θεωρία περί γέλιου, η οποία έχει βασιστεί στη διάκριση δύο τύπων κωμικότητας. Ο πρώτος ορίζεται από το απόλυτο γέλιο του και αποκαλείται «απόλυτο κωμικό» («comique absolu») ενώ ο δεύτερος χαρακτηρίζεται από τη σχετικότητα του γέλιου του και ονομάζεται «ενδειγματικό κωμικό» («comique significatif»)². Σαν παράδειγμα σχετικού γέλιου ο Baudelaire φέρνει την καθ' όλα κοινότοπη περίπτωση του ανθρώπου που σκοντάφτει και πέφτει στο δρόμο, σκορπώντας με την πτώση του το γέλιο στους υπόλοιπους διαβάτες και περαστικούς³. Το παράδειγμά του, το οποίο θα επαναλάβει και ο Henri Bergson το 1900 στο δοκίμιο του για το γέλιο⁴, διαθέτει μια διαχρονική αξία, καθώς η αιφνίδια πτώση του άλλου –είτε από σκόνταμμα, είτε από τρικλοποδιά, είτε από το γλιστρήμα σε κάποια μπανανόφλουδα– αποτελεί ένα κλασικό «τρυκ» για την πρόκληση γέλιου στις πάσης φύσεως φαρσοκωμωδίες. Με μια ευρύτερη

1. Βλ. Charles Baudelaire, *Œuvres Complètes*, Paris: Gallimard, 1961, σ. 1696.

2. Charles Baudelaire, *Περί της ουσίας του γέλιου και γενικά περί του κωμικού στις πλαστικές τέχνες*, μτφρ. Λ. Τσιριμώκου, Αθήνα: Άγρα, 2000, σ. 38.

3. *Ο.π.*, σ. 24-25.

4. Βλ. Henri Bergson, *Το γέλιο. Δοκίμιο για τη σημασία του κωμικού*, μτφρ. Β. Τομάνας, Αθήνα: Εξάντας, 1998, σ. 15.

έννοια, θα λέγαμε ότι η σκηνή που περιγράφει ο Baudelaire αποτελεί την «πρωταρχική σκηνή» κάθε γέλιου, δεδομένου ότι η κωμωδία και η σάτιρα έχουν θεμελιωθεί πάνω σε ένα αντίστοιχο θέαμα που μας κάνει να γελάμε με τα παθήματα των άλλων, ήτοι με την *πτώση* που επιφέρει κάποια ελαττωματική πτυχή του χαρακτήρα τους όπως η φιλαργυρία, η δεισιδαιμονία, η μισανθρωπία, ο νεοπλουτισμός, η υποχονδρία κτλ.

Το γέλιο ως έκφραση δύναμης και υπεροχής.

Στην πράξη, το παράδειγμα της πτώσης αξιοποιεί μια μακραίωνη παράδοση περί κωμικότητας, η οποία ξεκινά με τον Αριστοτέλη και τον κλασικό ορισμό της κωμωδίας ως «μίμησης φαυλοτέρων»⁵. Σε αντίθεση με την τραγωδία, η οποία αναπαριστά ανθρώπους ανώτερους από εμάς, η κωμωδία καταγίνεται με ανθρώπους υποδεέστερους⁶, καθώς γελάμε πάντα με τους κατωτέρους μας και σαν συνέπεια της ανωτερότητας που αισθανόμαστε έναντι αυτών. Όπως θα το θέσει ο Thomas Hobbes το 1650 στο δοκίμιό του *Περί της ανθρώπινης φύσης*, το γέλιο εκλύεται από το αίσθημα μιας αιφνίδιας υπεροχής μας είτε έναντι των άλλων, είτε έναντι των εαυτών μας σε μια προγενέστερη στιγμή⁷. Αποτελεί, κατά την αντίστοιχη διατύπωσή του στον *Λεβιάθαν* το 1651, το προϊόν της «ξαφνικής αυτό-επιδοκιμασίας μας» που γεννάται από τη «σύγκριση με τα ελαττώματα κάποιου άλλου»⁸. Με τα λόγια του Stendhal, που είχε επηρεαστεί από τις απόψεις του Hobbes, το γέλιο «δημιουργείται από την αθέατη οπτική της ανωτερότητάς μας έναντι κάποιου άλλου»⁹. Για αυτό, σύμφωνα με τον Baudelaire, αποτελεί μια συνέπεια «της σατανικής ιδέας του ανθρώπου για την ανωτερότητά του»¹⁰.

Η ίδια η σκηνή που περιγράφει ο Baudelaire δείχνει ότι το γέλιο του ενδειγματικού κωμικού παίζεται με όρους δύναμης, καθώς αντικείμενο του γέλιου γίνεται ο έκπτωτος και σωριασμένος κατάχαμα άνθρωπος, ενώ αντιθέτως η όρθια στάση αυτού που γελά, αποτελεί μια ένδειξη ότι γελά από θέση ισχύος, στηριζόμενος γερά στα πόδια του. Η φορά του γέλιου είναι από πάνω προς τα κάτω, και μολονότι αποτελεί έναν άναρθρο

5. Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, 1449a32-33.

6. Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, 1448a16-18.

7. Thomas Hobbes, *Human Nature, or the Fundamental Elements of Policy*, London: Routledge, 1997, σ. 46.

8. Thomas Hobbes, *Λεβιάθαν*, τ. 1., μτφρ. Γ. Πασχαλίδης & Α. Μεταξόπουλος, Αθήνα: Γνώση, 1989, σ. 128.

9. Stendhal, *Racine et Shakespeare. Etudes sur le Romantisme*, Paris, 1854, σ. 21.

10. Baudelaire, *ό.π.*, σ. 28.

ήχο, ο Baudelaire θεωρεί ότι μπορεί να τον μεταφράσει σε λέξεις, καθώς εντοπίζει «στο βάθος της σκέψης αυτού που γελά κάποια ασυνείδητη αλαζονεία» που τον κάνει να λέει στον εαυτό του: «εγώ, δεν πέφτω· εγώ, βαδίζω ίσια· εγώ, έχω πόδι σταθερό και σίγουρο. Εγώ δεν θα έκανα τη βλακεία να μην δω που τελειώνει το πεζοδρόμιο ή το κοτρώνι στη μέση του δρόμου»¹¹. Συνυφασμένο με την ιδέα της ανωτερότητάς μας, το γέλιο ερμηνεύεται εδώ ως ένας υπέρμετρος εγωισμός κατά τα πρότυπα του πλατωνικού *Φίληβου* (48c-d), όπου το γέλιο αποδίδεται σε κάποιο είδος χαιρεκακίας («φρόνου»), η οποία συνδέεται με την κρυφή ικανοποίηση που αντλεί κανείς από την κακοπάθεια, τα ελαττώματα και την άγνοια των άλλων. Η επισήμανση του Αριστοτέλη για την φαύλη φύση των κωμικών αντικειμένων, υπενθυμίζει ότι γελάμε με τους ανόητους, τους αφελείς ή τους χαζούς αυτού του κόσμου που μας κάνουν να αισθανόμαστε ανώτεροί τους. Αν η φορά του γέλιου είναι από πάνω προς τα κάτω, τότε εξ ορισμού χαρακτηρίζεται από την απ' υψηλού αντιμετώπιση του αντικειμένου του· προϋποθέτει την κατωτερότητα ή την γελοιοότητα αυτού του τελευταίου, έτσι ώστε να προσδίδει έναν αέρα υπεροχής σε εκείνον του γελά. Το γέλιο εδράζεται στην φαυλότητα του αντικειμένου του, ασχέτως αν αυτή αποτελεί αντικειμενική ιδιότητά του. Πιθανόν αυτοί οι «κατώτεροι» με τους οποίους γελάμε στην κωμωδία να μην είναι στα αλήθεια κατώτεροι μας· όμως από τη στιγμή που γελάμε μαζί τους, συμπεριφερόμαστε ως εάν ήταν, καθώς το γέλιο μας εις βάρος τους υποδηλώνει την αδυναμία τους να εμπνεύσουν το σεβασμό μας. Ακόμη κι αν δεν είναι γελοίοι, αρκεί το γέλιο μας για να τους μεταμορφώσει σε τέτοιους. Για αυτό, σύμφωνα με τον Jean Paul Richter, «το κωμικό δεν εδρεύει στο αντικείμενο αλλά στο υποκείμενο»¹², «σε αυτόν που γελά και διόλου στο αντικείμενο του γέλιου», όπως θα πει και ο Baudelaire¹³.

Καθετί, επομένως, που δεν ευσταθεί και εκπίπτει, προξενεί αυτομάτως το γέλιο εις βάρος του, καθώς η αδυναμία του να σταθεί στα πόδια του αντανακλά την έλλειψη σοβαρότητάς του¹⁴. Κι αυτή η έλλειψη σοβαρότητας μεταφράζεται σε μια έλλειψη κυριότητας και στιβαρότητας, καθώς το πρώτο πράγμα που επιτυγχάνει το γέλιο εις βάρος οποιουδήποτε πράγματος είναι να του αφαιρεί το βάρος, να το μειώνει και να το ευτελίζει, καθιστώντας το ανάλαφρο, ανυπόστατο, πλασματικό, όπως επιβάλλει και η ίδια η έννοια του «γελοίου», το οποίο από τη φύση του

11. *Ο. π.*, σ. 25.

12. Jean Paul Richter, *Vorschule der Ästhetik*, München: Carl Hansen, 1963, σ. 110.

13. Baudelaire, *ό.π.*, σ. 29.

14. Βλ. Hobbes, *Human Nature*, *ό.π.*, σ. 53: «το θέαμα της πτώσης του άλλου δημιουργεί πάντα μια προδιάθεση για γέλιο».

ορίζεται ως κάτι το μηδενικό, εξαιτίας της αδυναμίας του να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Το γέλιο ορίζει μια περιοχή μέσα στην οποία «τίποτα δεν μετρά πλέον αληθινά»¹⁵, καθώς άπαξ και εισέλθει κάτι στην περιφέρειά του, αυτομάτως εκμηδενίζεται, χάνοντας την αξιοπρέπεια, το κύρος, τη σοβαρότητα και την ισχύ του. Σε τελική ανάλυση, «γελοιοποιώ» ή «διακωμωδώ» κάτι σημαίνει ότι το μειώνω και το μικραίνω στα όρια του αφανισμού και του εκμηδενισμού του. Κι αυτός είναι ένας λόγος που εξηγεί γιατί ενώ μας αρέσει να γελάμε, δεν μας αρέσει καθόλου να γελάνε μαζί μας ή πολύ περισσότερο να γελάνε εις βάρος μας. Η έλλειψη σοβαρότητας μέσα στο γέλιο των άλλων επιφέρει ένα σοβαρότατο πλήγμα στο αίσθημα της αξιοπρέπειας πάνω στο οποίο έχει θεμελιωθεί η ύπαρξή μας και ακυρώνει την αξίωσή μας να λαμβανόμαστε σοβαρά υπόψη. Κανείς δεν θεωρεί τον εαυτό του αξιογέλαστο και η άρνηση του άλλου να μας πάρει σοβαρά υπόψη, σημαίνει ακριβώς ότι έχουμε πάψει να «μετράμε αληθινά» για αυτόν, ότι έχουμε καταστεί μηδενικοί στα μάτια του, καθώς κάτι που δεν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη, δεν λαμβάνεται επίσης αληθινά υπόψη, με αποτέλεσμα να θεωρείται μηδενικό, ανυπόστατο, φασματικό και τιποτένιο.

Από έναν τέτοιο εκμηδενισμό απορρέει ο επίφοβος χαρακτήρας του γέλιου, τον οποίο επεσήμανε ο Άγγλος σατιρικός Alexander Pope το 1738 με την παρατήρησή του ότι τίποτα δεν φοβίζει περισσότερο τον άνθρωπο από το ενδεχόμενο της γελοιοποίησής του, καθώς «άνθρωποι που δεν φοβούνται τον Θεό, φοβούνται εμένα, τον σατιρικό: ασφαλείς από τη δικαιοσύνη, από τον άμβωνα κι από τον θρόνο, ριγούν ωστόσο και ντροπιάζονται μπροστά στην ιδέα της γελοιοποίησής τους και μόνον»¹⁶. «Πιο κοφτερό κι από το σίδερο της γκιλοτίνας», σύμφωνα με ένα γαλλικό λαϊκό τραγούδι¹⁷, το γέλιο μπορεί πάντα να χρησιμεύσει ως μέσον ταπείνωσης του άλλου, καθώς τίποτα δεν καταρρακώνει περισσότερο τον ψυχισμό του ανθρώπου από τον διασυρμό και την διαπόμπευση που συνεπάγεται η γελαστική αντιμετώπισή του. Όπως γνώριζαν οι αρχαίοι σοφιστές, ασκημένοι άριστα στην τέχνη της πολεμικής και της αντιπαράθεσης, το γέλιο είναι ένας αποτελεσματικότερος τρόπος για να αποστομώσεις τον αντίπαλό σου και να καταστρέψεις την σοβαρότητα των επιχειρημάτων του. Το γέλιο σε μια τέτοια περίπτωση, όχι μόνο ντροπιάζει τον αντίδικο, αφήνοντάς τον έκθετο στα μάτια του υπολοίπου

15. Mikkel Borch-Jacobsen, «The Laughter of Being», *Modern Language Notes*, 102, 1987, σ. 741.

16. Βλ. Arthur Pollard, *Σάτιρα*, μτφρ. Θ. Παπαμάργαρη, Αθήνα: Ερμής, 1972, σ. 13.

17. Βλ. Charles Baudelaire, *Αισθητικές περιέργειες*, μτφρ. Ν. Ξεπουλιά, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1991, σ. 129.

ακροατηρίου, αλλά επιπρόσθετα αναδεικνύει την υπεροχή του σωστού ρήτορα, καθώς με το γέλιο που προκαλεί στους άλλους αποδεικνύεται η ευστροφία και η ευστοχία των επιχειρημάτων του. Η αποδοκιμασία του αντιπάλου μέσω του γέλιου αποτελεί παράλληλα και μια επιδοκιμασία του ρήτορα από το ακροατήριό του που αποδεικνύει την κυριαρχία του όχι μόνο επί του αντιδίκου του αλλά και των ακροατών του¹⁸.

Στο βαθμό, ωστόσο, που αυτή η πολεμική χρήση του γέλιου επιφέρει ένα σοβαρότατο πλήγμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και σοβαρότητα, δημιουργείται η εντύπωση ότι το γέλιο μεταχειρίζεται τον άνθρωπο ως «πράγμα». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Bergson, «γελάμε πάντα όταν ένα πρόσωπο μας δίνει την εντύπωση πως είναι πράγμα»¹⁹. Η διατύπωση του Bergson αξιοποιεί την τεχνική σημασία που έχει στη μοντέρνα φιλοσοφία η έννοια του «προσώπου» σε αντιδιαστολή με εκείνη του «πράγματος». Διότι, συνυφασμένη με την ιδέα της ανθρωπιάς μέσα σε κάθε άνθρωπο ατομικά, η έννοια του «προσώπου» αποτελεί μια εναλλακτική διατύπωση για την ηθική ελευθερία του ανθρώπου που τον διαφοροποιεί από την υπόλοιπη φύση, η οποία, λόγω της ασυνειδησίας της, δεν διέπεται από τους νόμους της ελευθερίας αλλά της αναγκαιότητας. Ως ελεύθερο «πρόσωπο», κι όχι ως ανελεύθερο «πράγμα», ο άνθρωπος δεν θεωρείται μέσον για κάτι άλλο, αλλά αυτοσκοπός. Όπως εξηγεί χαρακτηριστικά ο Immanuel Kant, όλα τα «πράγματα» («Dinge») σε αυτόν τον κόσμο έχουν μια εμπορική αξία ή «τιμή» («Preis»), όμως μόνον ο άνθρωπος διαθέτει «αξιοπρέπεια» («Würde»), καθώς, ως ελεύθερο και νοήμον ον, αξιώνει τον σεβασμό προς το «πρόσωπό» του («Person») και δεν ανέχεται την εμπορευματοποίησή του ή την μεταχείρισή του ως εργαλείου για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών²⁰. Από τη στιγμή όμως που το γέλιο εις βάρος του άλλου αφαιρεί τον οφειλόμενο σεβασμό προς το πρόσωπό του, έπεται ότι αναιρεί την ιδέα της ανθρωπιάς μέσα του, με αποτέλεσμα να τον ανάγει στο επίπεδο του «πράγματος». Αυτήν ακριβώς την αντιστροφή του προσώπου σε πράγμα εντοπίζει και ο Wyndham Lewis μέσα στον γελοιοποιημένο άνθρωπο, όταν παρατηρεί ότι στη σάτιρα «γελάμε με πράγματα που μας δίνουν την εντύπωση προσώπων»²¹. Μολονότι η φράση του Lewis ότι «γελάμε με πράγματα που συμπεριφέ-

18. Βλ. Dimos Spatharas, «Persuasive ΓΕΛΩΣ: public speaking and the use of laughter», *Mnemosyne*, 59, 2006, σ. 374-387.

19. Bergson, *Το γέλιο*, ό.π., σ. 52.

20. Βλ. Immanuel Kant, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα – Γιάννινα: Δωδώνη, 1984, σ. 80-81 και 89.

21. Wyndham Lewis, *The Complete Wild Body*, Santa Barbara: Black Sparrow Press, 1982, σ. 158.

ρονται ως πρόσωπα» μοιάζει να αντιστρέφει την άποψη του Bergson ότι «γελάμε με πρόσωπα που δίνουν την εντύπωση πράγματος», αμφότεροι ασπάζονται την ιδέα ότι η γελοιοποίηση του ανθρώπου συνεπάγεται κάποιου είδους «πραγμοποίησης» του (reification) που έχει σαν στόχο την απαξίωση και την αφαίρεση της προσωπικότητάς του²². Με τα λόγια του Mikhail Bakhtin, «το γέλιο υποβαθμίζει και πραγματοποιεί»²³.

Έτσι, όμως, η έλλειψη σοβαρότητας στο γέλιο καταλήγει να έχει σοβαρότατες ηθικές επιπτώσεις τις οποίες ο Baudelaire σπεύδει να υπογραμμίσει, όταν αποφαίνεται ότι «το κωμικό είναι στοιχείο κατακριτέο και διαβολικής καταγωγής»²⁴, «άρρηκτα συνδεδεμένο με το ατύχημα μιας παλαιάς πτώσης, μιας φυσικής και ηθικής αποκλιμάκωσης»²⁵. Μολονότι με βάση μια πασίγνωστη και πολυχρησιμοποιημένη φράση του Αριστοτέλη, το γέλιο θεωρείται διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπου που τον ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα ζώα, διαχρονικά έχει αντιμετωπιστεί ως μια ζώδης συμπεριφορά που υποβαθμίζει τον άνθρωπο στο επίπεδο του κτήνους. Παρότι, δηλαδή, ο άνθρωπος «είναι το μόνο από τα ζώα που γελά»²⁶, τίποτα δεν φαίνεται να τον φέρνει πιο κοντά στο ζώο από το γέλιο του, έτσι ώστε, κατά έναν ειρωνικό τρόπο, το ίδιο στοιχείο που τον διαχωρίζει από το ζώο να τον καθιστά ζώο. Το γέλιο ανέκαθεν χαρακτηρίζει τους αγροίκους και είναι γνωστή από τον Αριστοτέλη εκείνη η ερμηνευτική παράδοση των Δωριέων που δεν ετυμολογεί την κωμωδία από τον «κώμο» (τη μεθυσμένη συντροφιά των διονυσιακών εορτών) αλλά από την «κώμη» (την αγροικία), υποστηρίζοντας ότι οι κωμωδοί ονομάστηκαν έτσι επειδή περιπλανιούνταν στις κόμεις, περιφρονημένοι από την πόλη²⁷. Και μολονότι μια τέτοια ετυμολογία απορρίπτεται ως εσφαλμένη, η συνειρμική σύνδεση του γέλιου με την ύπαιθρο παραμένει σταθερή στους μελετητές, έτσι ώστε οι καταβολές του να θεωρούνται περισσότερο αγροτικές παρά αστικές²⁸, καθώς ακόμη και στην περίπτωση του «κώμου», το γέλιο συνδέεται με σκηνές μέθης που διανθίζονται από αισχροτήτες και βωμολοχίες, οι οποίες συνειρμικά παραπέμπουν στις άξεστες συμπεριφορές των αγροίκων της υπαίθρου παρά στους εκλεπτυσμένους τρόπους των ανθρώπων της πόλης.

22. Βλ. Simon Critchley, *On Humour*, London: Routledge, 2002, σ. 58-59.

23. Mikhail Bakhtin, *Rabelais and his World*, μτφρ. H. Iswolsky, Bloomington: Indiana University Press, 1984, σ. 20: «Laughter degrades and materializes».

24. Baudelaire, *Περί της ουσίας του γέλιου*, ό.π., σ. 19.

25. *Ο.π.*, σ. 17.

26. Αριστοτέλης, *Περί ζώων μοριών*, 673a8.

27. Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, 1448a35-38.

28. Βλ. Andrew Stott, *Comedy*, London: Routledge, 2005, σ. 4-5.